

Katarzyna Jarecka-Stępień

Przemiany polityczno-społeczne we współczesnym Maroku

Położone na skraju świata arabskiego Królestwo Maroka jest interesującym przykładem państwa arabskiego, w którym zachodzące od kilkunastu lat procesy modernizacji cechują się wysoką dynamiką i skutecznością. Procesy te prowadzą Maroko w obszar daleko posuniętych przekształceń struktur politycznych i społecznych.

Początek zmian łączy się z wybuchem społecznego niezadowolenia na początku lat osiemdziesiątych, którego przyczyn należy upatrywać przede wszystkim w złym położeniu ekonomicznym kraju. Ta sytuacja doprowadziła do gwałtownych protestów i strajków we wszystkich dużych miastach Maroka. Pod ich wpływem, monarcha zainauguował proces reform ekonomicznych, decydując się, przy pomocy Banku Światowego, na stopniowe wprowadzanie zasad wolnej gospodarki. Dalsze przemiany wymusiła na królu zmiana sytuacji geopolitycznej na świecie podyktowana końcem „zimnej wojny”, presja państw Zachodu, naciski opozycji oraz obawa przed wzrostem popularności ruchów islamskich. Procesy te zapoczątkowały reformy polityczne i społeczne, jak również intensyfikację działań na rzecz poprawy sytuacji gospodarczej kraju. W konsekwencji doprowadziło to do głębokich przeobrażeń marokańskiej sceny politycznej oraz sfery społecznej i ekonomicznej.

I. Przemiany polityczne

Konstytucja i władza wykonawcza

Rozwój i kontynuację przemian umożliwiło uchwalenie nowej konstytucji, którą, jeszcze za panowania Hasana II, 13 września 1996 roku przyjął marokański parlament. Zgodnie z jej brzmieniem Królestwo Maroka jest demokratyczną monarchią konstytucyjną (Konstytucja 1996: art. 1). Ustawa zasadnicza gwarantuje królowi najwyższą pozycję w państwie. Art. 19 potwierdza bowiem duchową więź króla z Bogiem oraz ustanawia go „Naczelnym Przewodnikiem Muzułmanów” (*Amir al-Muminin*¹), dając mu tym samym religijno-polityczne przywództwo. Boska natura władzy czyni zaś króla nienaruszalnym i stawia go ponad prawem (Bendourou 1996: 108). Ustawa zasadnicza gwarantuje królowi pełnię władzy wykonawczej. Każdorazowo monarcha ma prawo ogłosić „królewski dekret” (*dahir*), ustanowić nowy przepis prawny, jak również wprowadzić w życie odrzuconą ustawę, a nawet rozwiązać parlament (Konstytucja 1996: art. 27). Ponadto król ogłasza nowe wybory, desygnuje premiera i aprobuje skład rządu, jest naczelnym dowódcą sił zbrojnych, kreuje marokańską politykę zagraniczną oraz podpisuje układy międzynarodowe.

Reformy parlamentarne

Dotychczasowy system wyborczy w znacznym stopniu ograniczał rolę parlamentu (między innymi poprzez pośredniość wyborów i jednoizbowy skład). Ponadto, ułatwiał władcy kontrolę elektoratu. Obecnie, zgodnie z 36 art. Konstytucji, władza ustawodawcza rozdzielona jest między dwie izby parlamentu, w skład którego wchodzi: Izba Reprezentantów (*Madzlis an-Nuwwab*) oraz Izba Doradców (*Madzlis al-Mustaszarin*). Art. 9 Konstytucji gwarantuje bezpośrednio i regularnie organizowane (co 5 lat) wybory do 325-osobowego *Madzlis an-Nuwwab*². Marokański parlament wciąż jednak ma ograniczony zakres prerogatyw. Na obradach zapadają decyzje jedynie w kwestii prawa wyborczego, nominacji na publiczne urzędy, w sprawach ekonomicznych, socjalnych i kulturowych (Konstytucja 1996: art. 50). Z kolei skład izby wyższej zależy od wyników głosowania pośredniego. *Madzlis al-Mustaszarin* składa się z 270 członków, z których trzy piąte wybiera kolegium elektorów, złożone z przedstawicieli rad lokalnych, prowincjonalnych i zgromadzeń prefektów. Pozostałe dwie piąte składu jest wybierane przez przedstawicieli związków zawodowych. Uprawnienia Izby Doradców pozwalają jej odrzucić każdą uchwałę przyjętą przez *Madzlis an-Nuwwab*. W tej sytuacji rola parlamentu jest więc praktycznie niezauważalna, a on sam nie uczestniczy w modernizacji państwa. Skutkuje to małą aktywnością partii politycznych i sprawia, że

są one słabe i nie podejmują żadnych działań. Autentyczna władza pozostaje więc nadal silnie zcentralizowana w królewskim pałacu, mimo iż system wielopartyjny jest obecny w Maroku od czasów niepodległości. W roku 1956 król Muhammad V (1927-1961) w obawie przed wzrostem znaczenia jednej partii i odsunięciem od władzy zezwolił na działalność kilku ugrupowań. Jakkolwiek, poparcie monarchy i pełną akceptację programu politycznego zyskało tylko jedno ugrupowanie, dzięki czemu przez wiele lat król utrzymywał kontrolę nad sytuacją polityczną w kraju. Pozostałe partie tworzące opozycję zostały narażone na silne prześladowania.

Od połowy lat dziewięćdziesiątych marokańska scena polityczna ulega dynamicznym zmianom. Aktualnie system polityczny Maroka współtworzy już ponad trzydzieści partii (www.mincom.gov.ma). Tę dynamikę można zauważyć, analizując liczbę wystawianych kandydatów w wyborach: w roku 1977 startowało pięć osób na jedno miejsce w parlamencie, w 1984 – siedem, w 1993 – dziewięć, natomiast już w 1997 roku było ich dziesięć (Ramonet 1999). Po uchwaleniu w kwietniu 1997 roku nowego prawa wyborczego (Dahir no 1-97-83), na jesieni przeprowadzono najważniejsze i jak się okazało dotąd najbardziej spektakularne wybory parlamentarne. Te wybory rozpoczęły nową erę polityczną w Maroku i potwierdziły, iż królestwo wykonało duży krok w kierunku demokracji. Po raz pierwszy obejmowały one powszechne głosowanie do izby niższej parlamentu, co diametralnie zmieniło jego skład, a w efekcie pozwoliło na utworzenie pierwszego niezależnego rządu. Przywództwo objęli członkowie Związku Socjalistycznych Sił Ludowych (Union Socialiste des Forces Populaires, USFP), partii, która dotąd nie uczestniczyła w rządach³. Łącznie, utworzony przed wyborami opozycyjny blok partyjny Kutla zdobył sto dwa miejsca, co zapewniło mu parlamentarną większość⁴. Po raz pierwszy monarcha zezwolił partiom opozycji na współpracę z pałacem, godząc się na ich obecność w rządzie, na czele którego stanął przywódca opozycji Abd ar-Rahman al-Jusufi (Desrues, Moyano, 2001: 22).

Wybory parlamentarne z roku 1997 są postrzegane jako pierwszy wyraźny sygnał przeobrażeń marokańskiej sceny politycznej. Królewskie poparcie dla nowego rządu doprowadziło do powstania zupełnie nowych relacji między monarchą a ugrupowaniami politycznymi. Aczkolwiek, wbrew przewidywaniom, nie przyniosło to pełnego demokratycznego otwarcia, ponieważ konstytucja i przepisy prawne, określające zakres działań poszczególnych ośrodków władzy, znacznie ograniczały działania rządu i parlamentu. W tym okresie w społeczeństwie odżyły nadzieje, że po długich latach politycznego ucisku rozpoczął się proces głębokich zmian politycznych, których realnym już dowodem były niezależne wybory, reaktywacja wewnętrznych przemian oraz wzrost międzynarodowego zaufania dla monarchy. Mimo iż Hasan II do końca swego panowania sprawował rządy silnej ręki, manipulując opozycją i procesem wyborczym, dla wielu Marokańczyków rozpoczęła się wówczas nowa epoka, określana powszechnie „epoką przemian” (*l'alternance*) (Maghraoui 2001: 78). Obowiązujący wówczas ustrój polityczny król

określał mianem *homeopatic democracy*; jego cechą charakterystyczną była kontrola powolnej, politycznej liberalizacji poprzez działania monarchy oraz elit (Maddy-Weitzman 2006). Ostatnie lata rządów Hasana II, mimo iż nie otwarły kraju na szerokie przemiany, rozpoczęły narodową debatę o przyszłości królestwa, która dziś, osiem lat po jego śmierci, przybiera nowe oblicze.

Następca tronu, Muhammad VI, stara się kontynuować rozpoczęte przez ojca reformy. Jego politykę rządzenia królestwem określa się słowami *développement et ijtihad* („rozwój i interpretacja”), gdyż nowoczesne reformy próbuje pogodzić i połączyć z zasadami islamu oraz tradycją świata arabskiego. Promowane przemiany obejmują liberalizację sceny politycznej, demokratyzację, modernizację gospodarczą oraz poprawę praw socjalnych obywateli, w zgodzie z zasadami islamu i muzułmańskim prawem (Maddy-Weitzman 2006). Zmieniennym pozostaje jednak fakt, iż po wyborach w 2002 roku, w obawie przed utratą władzy, król długo opóźniał utworzenie rządu. Muhammad VI, pragnąc zachować kontrolę i wpływ na wydarzenia w kraju, ostatecznie desygnował na stanowisko premiera zaufaną osobę. Premier, Idris Dżattu (Dris Jettou), nie należał do żadnej partii politycznej. Trudno o pozytywną ocenę tych działań. Decyzja ta zdecydowanie utrudniła współpracę rządu z parlamentem, jednocześnie monarcha wzmocnił proces decyzyjny i pozycję mianowanych na prowincjach gubernatorów, co dodatkowo zaostrzyło nastroje polityczne w Maroku (Sater 2003: 139).

Partie i ruchy islamskie

Od początku rządów Muhammad VI wykazuje dużą troskę o włączenie partii islamskich w życie polityczne Maroka. Efektem jest, realizowana z powodzeniem, obecność ich na scenie politycznej, która nasuwa jednak obawy przed powtórzeniem algierskiego scenariusza wojny domowej. Z drugiej zaś strony, wydaje się, że członkowie głównych sił politycznych królestwa, mając w pamięci obraz tej krwawej wojny, dążą do kompromisów i poszukują wyważonych rozwiązań. Co ciekawe, niewielu marokańskich islamistów deklaruje absolutne odrzucenie demokracji. Demokracja zdaje się charakteryzować szerokim marginesem przydatności dla ruchów islamistycznych ze względu na wartości, które oferuje. Są to między innymi: wolność słowa, wielopartyjność oraz wyrażanie opinii społecznej poprzez wolne wybory.

Aktualnie liczą się dwa ugrupowania: Partia Sprawiedliwości i Rozwoju (Parti de la Justice et du Développement, PJD) oraz Ruch Sprawiedliwości i Duchowości Islamskiej (Justice et Bienfaisance, JCM). PJD jest jak dotąd jedyną partią islamską, która wzięła udział w wyborach parlamentarnych, odnosząc przy tym ogromny sukces. Po wyborach aktywnie włączyła się do rządowej koalicji, stawiając na polityczny kompromis. Tym samym udowodniła wyborcom, że za-

chowując islamskie wartości, można swobodnie uczestniczyć w realizacji polityki (Willis 2004: 72). Z kolei JCM jest silnie zmilitaryzowaną organizacją islamską powstałą w 1974 roku. Jej duchowy przywódca, Abd as-Salam Jasin, otwarcie krytykuje monarchę, podając w wątpliwość jego legitymizację jako politycznego i religijnego przywódcę narodu (Maddy-Weitzman 2003). Dotychczas Ruch Sprawiedliwości i Duchowości Islamskiej nie uczestniczył w polityce, jednak obecnie zamierza wziąć udział w wyborach parlamentarnych zapowiadanych na wrzesień 2007 roku (Ottaway, Meredith 2006: 16).

Uczestnictwo partii i ruchów islamskich w politycznych działaniach niesie poważne konsekwencje dla królestwa. Przyszłość marokańskiej sceny politycznej będzie teraz zależeć w dużej mierze od przebiegu współpracy między świeckimi a islamskimi partiami. Prognozując wyniki wrześniowych wyborów 2007 roku, większość obserwatorów jest zgodna co do zwycięstwa PJD. Obawa przed wprowadzeniem rządów islamskich może skutkować nieuznaniem wyników głosowania przez króla oraz rozwiązaniem partii (Ottaway, Meredith 2006: 15). Z drugiej zaś strony, wydaje się, iż wielopartyjny system królestwa praktycznie uniemożliwia przejście władzy jednemu ugrupowaniu. Sam przewodniczący PJD, Sa'ad ad-Din al-Usmani (Saad Eddin Al-Othmani), wykluczył wygraną „przez wzgląd na naturę marokańskiej sceny politycznej”, gdzie wielka liczba partii politycznych uniemożliwia przeważające zwycięstwo. Zdobywając nawet największą ilość głosów, PJD nie osiągnie wymaganej większości i nie obejmie samodzielnych rządów (Saad Eddin Al-Othmani 2006). Z powyższej analizy wynika, że chociaż obecnie polityczne przemiany niosą największe ryzyko destabilizacji kraju, to jednocześnie dają dużą nadzieję na gruntowną modernizację kraju w przyszłości.

II. Przemiany społeczne

Mudawana

W czasie krótkiego panowania Muhammad VI wprowadził istotne zmiany w położeniu kobiet. W marcu 2000 roku zaaprobował żeńską linię Królewskich Doradców oraz zezwolił kobietom na uczestnictwo w pracach Wysokiej Rady Ulemów⁵ (Malka, Alterman 2006: 47). Uchwalona dwa lata później poprawka do prawa wyborczego zagwarantowała kobietom 30 miejsc w parlamencie, czyli blisko 10% mandatów (Campbell 49).

Jednak najważniejszą reformą, która diametralnie zmieniła status marokańskich kobiet okazała się modernizacja prawa rodzinnego, zwanego *Mudawana* (*Moudawana*). Nowa *Mudawana*, uchwalona 4 lutego 2004 roku przez parlament, spotkała się z dużym uznaniem ze strony Unii Europejskiej i Stanów Zjednoczonych. Z kolei niektóre kraje arabskie, wśród nich Arabia Saudyjska, uznały pew-

ne zapisy za rewolucyjne (Benkirane 2006). *Mudawana* rozszerzyła uprawnienia kobiet w zakresie prawa małżeńskiego. Podniesiono minimalny wiek kobiet do zawarcia małżeństwa z piętnastu do osiemnastu lat (*Moudawana* 2004: art. 19). Obecnie kodeks praktycznie uniemożliwia poligamię, gdyż uzależnia posiadanie kolejnej żony od zgody poprzedniej, przy obecności sędziego (*Moudawana* 2004: art. 40-41). Najistotniejszą zmianą okazało się zrównanie praw małżonków przy rozwodzie, który orzekany jest w sądzie. Pozwala to na sprawiedliwy podział majątku i wyznaczenie prawnych opiekunów dla dzieci (*Moudawana* 2004: art. 96).

Zmiana statusu kobiet, określona przez monarchę jako kamień milowy w historii Maroka (Przemówienie królewskie, Rabat, 03.02.2004), jest unikalna w skali całego świata arabskiego, głównie z uwagi na fakt, że w królestwie nadal stosowane jest islamskie prawo (*szari'at*) i tradycja. Marokańska Rada Ulemów, w odróżnieniu od sąsiedniej Tunezji, nie była skłonna akceptować zachodnich norm i praktyk, udało się więc dostosować nowoczesne przemiany do starego prawodawstwa, opartego na religii. Pomogło to w zbliżeniu islamskiej tradycji z zachodnimi wzorcami, a w chwili obecnej kreuje wzajemność dla politycznych, ekonomicznych i socjalnych reform.

Rozliczenie z przeszłością

Hasan II, inicjując pod koniec swego panowania proces przemian polityczno-społecznych, objął amnestią wielu więźniów politycznych, jednak dopiero Mohammed VI, inaugurując w styczniu 2004 roku działalność Instytutu Zgody i Pojednania (l'Instance Equité et Réconciliation, IER), zapoczątkował prawdziwe rozliczenie z przeszłością (Dahir no 1-04-42). Jego wiarygodność wzmocniło mianowanie na stanowisko dyrektora wieloletniego działacza opozycji M. Idris Banzakri. Zadaniem IER jest przywrócenie godności człowieczeństwa ofiarom królewskiego reżimu lat 1956-1990 (Slyomovics 2001). Liczba wniosków, które napłynęły do Instytutu celem zweryfikowania, szacowna jest na około 22 tys. Dotychczas zbadano 16861 spraw. Instytut sporządza gruntowną dokumentację wydarzeń, jego personel przeprowadza rozmowy z wnioskodawcami, odwiedza więzienia, spotyka się z ofiarami i ich rodzinami oraz świadkami zdarzeń. Następnie odbywają się publiczne przesłuchania, transmitowane przez TV (www.ier.ma). Aktualnie coraz częściej spotyka się negatywne opinie o działalności Instytutu. Wskazuje się na brak kar i konsekwencji dla oprawców oraz znikomą pomoc finansową dla pokrzywdzonych.

Prawa człowieka

Dopiero w 1993 roku pod naciskiem międzynarodowej opinii publicznej królestwo Maroka ratyfikowało ważniejsze konwencje międzynarodowe z zakresu praw człowieka (Waltz 1995: 61). Kierując się działaniami na rzecz ochrony praw człowieka 20 kwietnia 1990 roku powołano Doradczą Radę Praw Człowieka (Conseil Consultatif des Droits de l'Homme, CCDH), która jest oficjalnym organem zajmującym się respektowaniem przyjętych konwencji w Maroku (Dahir no 1-90-12). Początkowo do zadań Rady, w skład której weszło 16 ekspertów z zakresu prawa cywilnego, praw kobiet i medycyny, należało przede wszystkim rozliczenie z przeszłością. Aktualnie, po reorganizacji w 2001 roku, działania Diwan al-Mazalim (Dahir no 1-00-350) obejmują konsultacje z królem z zakresu przestrzegania i ochrony oraz promocji kultury praw człowieka w Maroku (Przemówienie królewskie, Rabat, 10.12.2002).

Zmiana na tronie przyniosła nowe spojrzenie na te kwestie. W listopadzie 1999 roku król zdymisjonował Ministra Spraw Wewnętrznych Idrisa Basriego, odpowiedzialnego pod rządami Hasana II za aresztowania, uprowadzenia, nieuzasadnione przetrzymywanie w więzieniach oraz liczne zabójstwa politycznych przeciwników („The Estimate” 1999). Odsunięcie od rządów polityka, który utożsamiany jest z reżimem poprzedniego monarchy, sprawiło, iż część opozycji zdecydowała się na powrót do kraju (między innymi A. Sarfati, rodzina Bin Barki). Liczne organizacje ochrony praw człowieka powstałe w latach dziewięćdziesiątych wciąż są jednak ostrożne w ocenie działań Muhammada VI. W Maroku nadal można znaleźć przykłady łamania praw więźniów, porwań, tortur, odmowy prawa do obrony podczas rozpraw sądowych oraz odbierania paszportów. Nawet pod rządami premiera, który wywodził się z politycznej opozycji, królewscy przeciwnicy byli bezpodstawnie aresztowani i poddawani torturom. Powszechna jest dyskryminacja kobiet, nielegalna praca dzieci oraz ograniczenia wolności słowa i cenzura mediów (Campbell: 44). Zaledwie kilka lat temu, w grudniu 2000 roku, uczestnicy pokojowej demonstracji zostali pobici i aresztowani. Wśród nich znaleźli się członkowie Marokańskiego Związku Praw Człowieka, którzy oskarżają monarchę o przetrzymywanie więźniów politycznych, tortury oraz porwania (Campbell: 49).

Muhammad VI zdaje sobie sprawę z międzynarodowych nacisków na ochronę praw człowieka i wolności obywateli. Dlatego pozostaje mieć nadzieję na dalszą modernizację królewskiej polityki w tym zakresie. Szczególnie mocne sygnały są wysyłane ze strony Unii Europejskiej, która w dużej mierze uzależnia pomoc finansową oraz rozwój współpracy politycznej od idących w kierunku demokracji i liberalizacji przemian wewnętrznych.

Wolność mediów

Jedną z najbardziej widocznych zmian w Maroku w ostatnich latach jest szybki rozwój niezależnej prasy i coraz większa swoboda wypowiedzi. Publicyści i dziennikarze złamali wiele tematów tabu, które obejmowały kwestie związane z islamem, konfliktem wokół Sahary Zachodniej i korupcją w publicznej administracji. Należy jednak mieć na uwadze, że dziennikarze poruszający te tematy wciąż pozostają w konflikcie z prawem. Regułą jest, że publicyści, którzy przekroczą tak zwaną czerwoną linię są oskarżani o łamanie prawa i osadzani w więzieniu (Reporters Without Borders 2003). Mimo reformy prawa mediów w 2002 roku publikacje dotyczące powyższych tematów są zabronione pod groźbą wysokiej kary grzywny i więzienia. Prawo w dalszym ciągu pozwala na ograniczanie wolności słowa i nie wyklucza bezpośredniej ingerencji władzy w charakter wydawnictwa⁶ (Prawo mediów 2002).

Mimo przytoczonych faktów, w porównaniu do państw sąsiednich, w Maroku, co szczególnie podkreślają międzynarodowi obserwatorzy, swoboda prasy i wypowiedzi staje się coraz bardziej powszechna, a dziennikarze odgrywają coraz ważniejszą rolę w publicznych debatach o biedzie, korupcji i demokratyzacji kraju (Malka 2006: 71).

Podsumowanie

Po blisko 40 latach autorytarnej władzy Hasana II, rządy nowego monarchy przynoszą nadzieję zmiany. W ostatnich latach Maroko wprowadziło szereg rozwiązań prowadzących do kompleksowych przeobrażeń w państwie. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych opozycyjny premier Abd ar-Rahman al-Jusufi zapoczątkował reformy w wielu sektorach państwowych. Wśród nich można wymienić: reformy ekonomiczne, decentralizację administracji, oczyszczenie sfery życia publicznego poprzez walkę z korupcją, reformę sądownictwa, rozwój pomocy socjalnej dla najuboższych oraz walkę z bezrobociem. Okazuje się to szczególnie trudne w kraju, w którym jest wysoka stopa bezrobocia, zacofanie, bieda i analfabetyzm. W jednym z wywiadów były premier mówił:

[...] wyczuwam w społeczeństwie zniecierpliwienie. Ale badania opinii publicznej wskazują, że mój gabinet jest najbardziej popularny w historii tego kraju. Wszyscy wiedzą, że musimy przebudować państwo solidnie i powoli. Zbyt szybkie kroki byłyby bezcelowe, i przyniosłyby zniszczenie wszystkiego (Ramonet 1999).

Przeciwnego zdania był w tym samym czasie dyrektor Marokańskiego Instytutu Badań Socjologicznych prof. Abd al-Kabir Chatabi, który mówił:

Rząd za mało walczy z korupcją, która rujnuje kraj. Tylko rozwój i dobrobyt mogą powstrzymać rozwój islamizmu. Abd ar-Rahman al-Jusufi powinien przyspieszyć reformy. Ludzie robią się niecierpliwi, gdyż rząd nie może sobie poradzić z prostymi pracami. Maroko zbyt długo czekało, należy działać szybko i skutecznie, gdyż druga taka szansa może już się nie powtórzyć (Ramonet 1999).

Pod rządami Mohammeda VI Maroko stara się wykreować wizerunek państwa nowoczesnego, gdzie tradycyjna kultura arabska łączy się z zachodnią nowoczesnością. Fakt, iż król łączy dwie funkcje – religijnego przywódcy oraz sekularnego lidera politycznego, z jednej strony ogranicza działania polityków, z drugiej zaś może przyczynić się do wytworzenia politycznego kompromisu i współpracy. Prawdą jest, że system rządów w Maroku pozostaje mocno konserwatywny, a religia i tradycja wywierają ogromny wpływ na sytuację polityczną, gospodarczą i społeczną kraju. Wydaje się jednak, że monarcha, który pozostaje, jak dotąd, jedynym inicjatorem przemian, zdaje sobie sprawę, że modernizacja wymaga odświeżenia wspólnej drogi, na której islam będzie mógł swobodnie koegzystować obok uniwersalnych praw i demokracji.

Niezaprzeczalnym pozostaje jednak fakt, iż w ostatnich latach Królestwo Maroka podjęło szereg działań w kierunku politycznej i społecznej transformacji, co sprawiło, iż kraj stał się wzorowym przykładem dla arabskich państw Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. Rzeczywistość ekonomiczna i międzynarodowa skutecznie wymusza na Maroku zmiany systemowe. Królestwo już postawiło na kapitalizm i liberalizm ekonomiczny. Zaczyna być także coraz częściej postrzegane jako modelowy kraj arabski przy wprowadzaniu reform politycznych i społecznych. Pomimo znacznych naturalnych⁷ ograniczeń wywodzących się z muzułmańskiej religii, tradycji oraz praw bezpośrednio odwołujących się do islamu, udało się w Maroku rozwinąć pluralizm polityczny, wolność prasy oraz wzmocnić pozycję i prawa kobiet. Szczególnie, że zagrożenie dla podejmowanych przez pałac królewski przemian pojawia się również ze strony uprzywilejowanych elit stanowiących *Machzan*, chcących utrzymać władzę i przywileje oraz islamistów, którzy motywację dla swych działań odnajdują w religii. Zawsze istnieje obawa, że demokratyczne reformy, trafiając na opór członków elit i radykalnych islamistów, mogą doprowadzić do wojny domowej i anarchii.

Jest jeszcze zdecydowanie za wcześnie, by nazwać reformy w Maroku sukcesem, lecz ogromna stanowczość i sposób ich wprowadzania pozwala mieć nadzieję na ich powodzenie. Tym bardziej że sam proces zmian został już zapoczątkowany. Aczkolwiek wydaje się, że to, co wydarzy się w Królestwie Maroka w dużej mierze będzie zależało od woli i determinacji partnerów politycznych, jak również od politycznej stabilności wewnętrznej oraz sytuacji międzynarodowej.

Bibliografia

1. *Article 2 du Dahir no 1-00-350 du 15 moharem 1422 (10 avril 2001) portant réorganisation du Conseil Consultatif des Droits de l'Homme* [www.ccdh.org.ma – informacja uzyskana 10.04.2006].
2. Bendourou O., *Power and Opposition in Morocco*, „Journal of Democracy” 1996. Vol. 7, No. 3.
3. Campbell P. J., *Morocco in Transition: Overcoming the Democratic and Human Rights Legacy of King Hassan II*, „African Studies Quarterly”, Vol. 7, No. 1 [http://web.africa.ufl.edu/asq/v7/v7i1a4.htm – informacja uzyskana 07.01.2007].
4. *Le Conseil supérieur des oulamas* [www.almajlis-alilmi.org.ma – informacja uzyskana 12.03.2007].
5. *Dahir no 1-90-12 du 24 ramadan 1410 (20 avril 1990) relatif à la constitution du Conseil Consultatif des Droits de l'Homme; Discours de Sa Majesté le Roi Hassan II lors de l'installation du Conseil Consultatif des Droits de l'Homme le 8 mai 1990* [www.ccdh.org.ma – informacja uzyskana 21.11.2006].
6. *Dahir no 1.04.42 Du 19 safar 1425 (10 avril 2004) Portant approbation des Statuts de L'Instance Equité et Réconciliation* [www.ier.ma – informacja uzyskana 05.12.2006].
7. *Decision of Wali Al Madhalim fixing the attributions of the Units under the Section of Communication, art. 3*, „Internal Regulations of the Institution of Diwan Al Madhalim”, „Official Gazette” No. 5174, 8 Dou Kaâda 1424, 01.01.2004 [www.diwan-almadhalim.ma – informacja uzyskana 17.11.2006].
8. Desrues T., Moyano E., *Social Change and Political Transition in Morocco*, „Mediterranean Politics” 2001, Vol. 6, No. 1.
9. *Discours de S.M le Roi Mohammed VI lors de la cérémonie de nomination et d'installation des nouveaux membres du Conseil Consultatif des Droits de l'Homme et du Wali de Diwan Al Madhalim*, Rabat, 10.12.2002 [www.ccdh.org.ma – informacja uzyskana 11.01.2007].
10. Konstytucja – La Constitution le Royaume du Maroc (Konstytucja Królestwa Maroka), przyjęta w referendum 13.09.1996 [oficjalne tłumaczenie na język francuski: www.maroc.ma – informacja uzyskana 25.01.2001].
11. *La Loi no 9-97 formant code électoral Dahir no 1-97-83 du 23 kaada 1417 (2 avril 1997) portant promulgation de la loi no 9-97 formant code électoral* [www.majliss-annouwab.ma – informacja uzyskana 05.12.2006].
12. Maddy-Weitzman B., *Islamism, Moroccan-Style: The Ideas of Sbeikh Yassine*, „Middle East Quarterly” 2003, Vol. 10, No. 1.
13. Maddy-Weitzman B., *Maghreb Regime Scenarios*, „Middle East Review of International Affairs Journal” 2006, Vol. 10, No. 3.
14. Maghraoui A., *Monarchy and Political Reform in Morocco*, „Journal of Democracy” 2001, Vol. 12, No. 1.
15. Malka H., Alterman J. B., *Arab Reform and Foreign Aid. Lessons from Morocco*, Washington 2006.

16. *Moudawana* [nieoficjalne tłumaczenie na język angielski, dokonane przez Human Rights Education Associates (HREA): www.hrea.org/moudawana.html – informacja uzyskana 05.12.2006].
17. Ottaway M., Meredith R., *Morocco: Democracy and Rule of Law. From Top-down Reform to Democratic Transition?*, „Carnegie Papers, Carnegie Endowment for International Peace” 2006, No. 71.
18. *Point de presse organisé au siège de l'IER le 15 avril 2004 à l'occasion de la publication du dahir portant approbation et publication au Journal Officiel* [www.ier.ma].
19. Ramonet I., *Whither Morocco?*, „Le Monde Diplomatique”, August 1999.
20. Reporters Without Borders, *Warnings for the independent press*, 13.05.2003 [www.rsf.org – informacja uzyskana 11.01.2007].
21. Sater J. N., *Morocco after the parliamentary Elections of 2002*, „Mediterranean Politics” 2003, Vol. 8, No. 1.
22. Slyomovics S., *A Truth Commission for Morocco*, „Middle East Report” 2001, No. 218.
23. Slyomovics S., *Morocco's Justice and Reconciliation Commission*, „Middle East Report” 2005, 04.04.
24. *Speech of HM King Mohammed VI before parliament in first session of 3rd legislative year*, Rabat, 08.10.2004 [www.mincom.gov.ma – informacja uzyskana 05.12.2006].
25. *Text of the speech delivered by HM the King as he received the parliament speakers*, Rabat, 03.02.2004 [www.mincom.gov.ma – informacja uzyskana 05.12.2006].
26. *The Fall of Driss Basri*, „The Estimate – Political & Security Intelligence Analysis of the Islamic World and its Neighbors” 1999, Vol. 11, No. 24.
27. Waltz S., *Human Rights and Reform: Changing the Face of North African Politics*, Berkeley 1995.
28. Willis M. J., *Morocco's Islamists and the Legislative Elections of 2002: The Strange Case of the Party That Did Not Want to Win*, „Mediterranean Politics” 2004, Vol. 9, No. 1.
29. Wywiad z przewodniczącym PJD Sa'adem ad-Dinem al-Uzmanim (Saad Eddin Al-Othmani) z dnia 20.11.2006 [<http://aawsat.com> – informacja uzyskana 08.03.2007].
30. [www.mincom.gov.ma].
31. [www.parlement.ma].
32. [www.pjd.ma].

Przypisy

- ¹ Tytuł *amir al-mu'minin* (przywódcą wiernych) jest tradycyjnym tytułem kalifów islamu. Marokańscy władcy nosili go z nadania sultana.
- ² Konstytucja Królestwa Maroka (*La Constitution le Royaume du Maroc*) z 13 września 1996 roku, art. 9; dotychczas tylko część składu Izby Reprezentantów pochodziła z wybo-

rów bezpośrednich; na podstawie przepisów obowiązujących w latach 1984-1992: na 306 członków – 204 wybierano bezpośrednio, 60 przez kolegia elektorskie, a 42 miejsca przeznaczone były dla przedstawicieli związków zawodowych, 1993-1997: na 333 miejsc – 222 pochodziło z wyborów bezpośrednich, a 111 z pośrednich (zob. www.majliss-annouwab.ma).

- ³ Najwięcej miejsc zdobyli przedstawiciele: Socialist Union of Popular Forces – 57, Constitutional Union – 50, National Assembly of Independents – 46, Popular Movement – 40, Independence Party – 32.
- ⁴ Kutla – blok partyjny o charakterze centrolewicowym, utworzony w 1996 roku. Tworzyły go: Socialist Union of Popular Forces (USFP), Istiqlal Party (PI), Party of Renewal and Progress (PRP), Organisation of Democratic and Popular Action (OADP).
- ⁵ Rada Ulemów została utworzona 8 kwietnia 1981 roku, w 2004 roku doszło do reorganizacji. Obecnie w jej skład wchodzi 16 osób, 30 członków lokalnych oddziałów Rad Ulemów oraz 3 wysokich urzędników z Ministerstwa Islamu (www.almajlis-alilmi.org.ma).
- ⁶ W Maroku powszechnie znany jest przypadek pewnego wydawcy i dziennikarza Alego Lamberta, który za „obrażanie osoby króla, występowanie przeciwko jedności terytorialnej kraju oraz podważanie powagi monarchii” został skazany na cztery lata więzienia. Wkrótce jednak z niewyjaśnionych powodów wyrok zawieszono, a dziennikarza zwolniono, wydając mu jedynie zakaz wykonywania zawodu przez dziesięć lat. Inną praktyką często stosowaną celem zastraszenia i zniechęcenia dziennikarzy oraz wydawców, jest nakładanie wysokich kar grzywny na wydawnictwa publikujące treści sprzeczne z myślą i wolą Pałacu (Malka 2006: 71).
- ⁷ Terminologia ta jest używana coraz częściej przez badaczy świata arabskiego, między innymi Davida Pryce-Jones’a. „Wrodzone”, wewnętrzne defekty przypisywane są kulturze arabskiej oraz islamowi, nie zaś doświadczeniom historycznym czy czynnikiem socio-politycznym.

* * *

Mgr Katarzyna Jarecka-Stępień, doktorantka w Katedrze Bliskiego i Dalekiego Wschodu Uniwersytetu Jagiellońskiego. Członek zespołu badawczego powołanego w ramach programu „Mistrz” Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej. Swoje zainteresowania koncentruje wokół sfery politycznej i społecznej krajów Maghrebu, Afryki Północnej. Szczególną uwagę poświęca stosunkom Maghrebu z Unią Europejską.